

יוסף קליין

תרומתם של אמצעים חינוכיים לליבון נוסח התנ"ך

איזה מנוסחי התנ"ך המצויים בידינו דומה ביותר לנוסח המקורי? מתי נוצעה החלוקה הפנימית של התורה לספרים והנ"ך לשתי יחידות? העדר כתבי יד אורגינאליים והימצאות הבדלי נוסח בין מקורות קדומים, העמיקו את התהיות הללו במשך דורות רבים. חקר הנוסח המדויק של המקרא מושתת כיום על בדיקת כתבי יד עתיקים ועל המסורה. התנ"ך המושתת על נוסח כתר ארם צובא והמסורה, נחשב למוגה ביותר. המאמר הנוכחי דן בשיטה חינוכית, בלתי תלויה, לזיהוי העיתוי של חלוקת התנ"ך לחטיבות, לספרים ולפסוקים.

תרומתם של אמצעים חינוכיים לליבון נוסח התנ"ך

התורה והנ"ך הועתקו מדור לדור תוך שמירה קפדנית על אותנטיות הנוסח. חרף הזהירות, התגבשו במרחבי התפוצות נוסחים שונים. בנוסח התורה קיימים הברלים מעטים ובנ"ך מספר ההברלים גדול יותר. במאמץ להגיע לנוסח אותנטי ככל האפשר, נעזרו חוקרי התנ"ך בנוסחים קדומים ובמסורה.¹ בהעדר כתב יד אורגינאלי, שיטה זו אופטימאלית, אך חסרונה בהישענה על עותק מלא של התנ"ך שנכתב לפני כאלף ומאתיים שנה בלבד.² התלמוד מעיד שעוד בתקופת הבית השני נודעו נוסחים שונים של התורה,³ ואף המסורה, הנחשבת למקור מרכזי בקביעת

1 הליך החקר מתואר בספריהם של ישראל ייבין, כתר ארם צובה, ניקודו וטעמיו, ירושלים תשכ"ט, הרב מרדכי ברויאר, נוסח המקרא ב'כתר ירושלים' ומקורותיו במסורה ובכתבי היד, ירושלים תשס"ג, מנחם כהן (מהדיר ועורך מדעי), "מבוא למהדרת הכתר", בתוך: מקראות גדולות הכתר – מהדרת יסוד חדשה, כרך יהושע שפטיס, רמת גן תשנ"ב, עמ' 1-100, יוסף עופר, מאמרים על כתר ארם צובא, ספונות, תשמט; ספר היובל לרב מרדכי ברויאר תשנ"ב.

2 "כתר ארם צובא". נחשב למרויק מאוד. כתיבתו נעשתה בתחילת המאה העשירית. קולופון שצורף לו כמאה שנים לאחר כתיבתו מציין את הסופר שכתבו שלמה בן-בוניאעא והגהתו, הטעמתו וניקודו בידי המסרן אהרון בן אשר שהוסיף בו את הערות המסורה. קיימת מסורת שהרמב"ם התייחס לעותק זה בכתבו "....וספר שסמכנו עליו... ועליו היו הכול סומכין – לפי שהגיהו בן-אשר ודקדק בו שנים הרבה והגיהו פעמים רבות... ועליו סמכתי בספר תורה שכתבתי בהלכתו..." (משנה תורה, ספר אהבה, הלכות ספר תורה, פרק ח' הלכה ד'). הכתר פורסם בשתי גרסאות עיקריות, האחת על ידי ר' מנחם הכהן, בגרסת הכתר בהוצאת אוניברסיטת בר אילן שאימץ את הנוסח המקור של כתר ארם צובא והשגייה על ידי ר' מרדכי ברויאר שאימץ אף הוא נוסח זה, אך במקרים מעטים העדיף באופן מנומק נוסח שבכתבי יד אחרים וכן תיקוני נוסח מהערות המסורה. ראה תנ"ך בעריכתו בהוצאת מוסד הרב קוק, תשמ"ט ובהוצאת חורב.

3 שלשה ספרים נמצאו בעזרה וכן בקידושין ל. חלוקה שונה של פסוקים.

הטקסט המרויק, מכילה זרמים שונים. בהקשרה הרחב מתייחסת שאלת נוסח המקרא למגוון רכיבים, ובהם חלוקת התנ"ך לחטיבות, לספרים, ליחידות משנה ולפסוקים, לפרשיות פתוחות וסתומות, מילים מלאות וחסרות, קריא וכתוב, אותיות משונות, טעמים, ניקוד, סימנים נלווים, מבנה השירות ועוד. מאמרנו דן בתרומה של שיטה חישובית לזיהוי מקור החלוקה לפסוקים, לספרים ולחטיבות ולליבון משמעויותיהן.

חלוקת המקרא לפסוקים, לספרים ולחטיבות בחז"ל ובמחקר:

התלמוד מייחס את חלוקת התורה לפסוקים לזמן מתן תורה.⁴ לדעת הרמב"ן,⁵ התורה נמסרה למשה ללא רווח בין התיבות וללא סימון חלוקה לפסוקים. דרך קריאתה נמסר למשה בעל-פה ורישומה כתיבות נפרדות נעשה בשלב מאוחר יותר על ידי עזרא ובית דינו. במגילות הגנוזות ממדבר יהודה, שזמנן נע בין המאה הראשונה לפנה"ס לאמצע המאה הראשונה לסה"נ, לא נמצא רווח או כל סימן אחר המפריד בין פסוק אחד למשנהו.⁶ לעומת זאת במשנה מצויינת החלוקה לפסוקים.⁷ רב, משלהי תקופת התנאים וראשית דור האמוראים, אומר שהחלוקה לפסוקים נעשתה במעמד הר סיני⁸ ומציין שבימי שיבת ציון הכירו רבים.⁹

בעוד חלוקת התורה לפסוקים מיוחסת למתן תורה, עיתוי חלוקתה לספרים אינו ידוע.¹⁰ המילה חומש מוזכרת במשנה¹¹ ובתלמוד, וחמשת ספרי התורה מתוארים בכינויים שונים כמו, בראשית: ספר הישר,¹² שמות: הספר השני, ויקרא: תורת כהנים¹³ במדבר: חומש הפקודים¹⁴ ודברים: משנה תורה.¹⁵ התלמוד הבבלי והירושלמי מזכירים את המונח "חמשה חומשי תורה".¹⁶ לדעת הרב דוד צבי הופמן, החלוקה לחמשה חומשים מתבקשת מתוך המקרא עצמו, בהיות הספרים בראשית, ויקרא ודברים חטיבות מובהקות העומדות בפני עצמן.¹⁷ שכיתות אות ו"ו בראשי פסוקים בחמשת החומשים מראה שעוד בשלב כתיבתם נוצר הבדל לשוני ביניהם. ניכרת

4 בבלי, ברכות יב עב'. "כל פסוקא דלא פסקיה משה אנן לא פסקינן ליה".

5 ר' משה בן נחמן (רמב"ן), הקדמה לפירוש התורה.

6 י. ירין, המגילות הגנוזות ממדבר יהודה, ירושלים, שוקן, תשי"ח, עמ' 204.

7 מסכת מגילה, פרק ד, משנה ד. "הקורא לא יפחת משלושה פסוקים".

8 בבלי, מגילה, כב, ע"א, תענית כז ע"ב "כל פסוקא דלא פסקיה משה...".

9 בבלי, מגילה ג ע"א, נדרים לו ע"ב, תלמוד ירושלמי, מגילה פרק ד, הלכה א.

10 כתיבת ספרי התנ"ך ביחידות נפרדות מיוחסת לנביאים. בבלי, בבא בתרא יד ע"ב.

11 מסכת יומא ז, א, מסכת סוטה ז, ז, מסכת מנחות ד, ג.

12 ירושלמי, סוטה ח"א.

13 בבלי, מגילה, ל, ע"ב, מנחות מה, עמ' ב ועוד.

14 בבלי, מנחות, דף מה ע"ב.

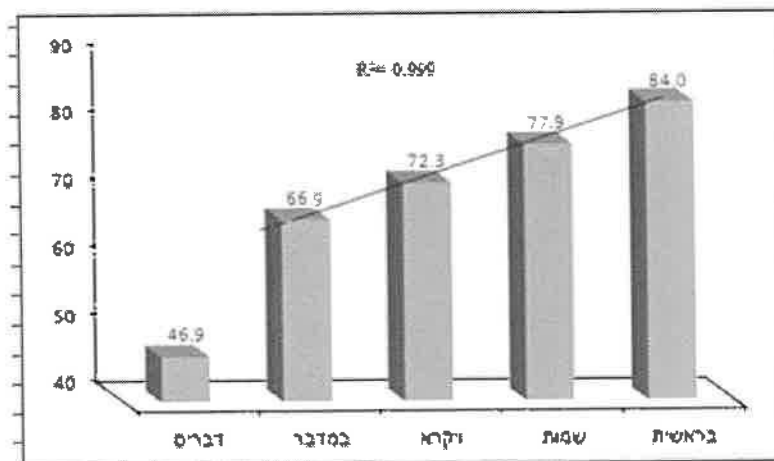
15 בבלי, ברכות כ"א ע"א, מגילה, ז' ע"א, סוטה י"ז ע"א ועוד.

16 בבלי, נדרים כ"ב ע"ב, ירושלמי, מסכת טהדרין, פרק י, הלכה א.

17 ר' ד"צ הופמן, ספר בראשית, בני ברק, נצח, תשכ"ט.

ירידה ליניארית בשכיחות הוי"ו מספר בראשית ועד במדבר ($R^2=0.999$). לכל ספר שכיחות ייחודית משלו על פני ציר רצף זה¹⁸ ראה תרשים מס' 1.

תרשים מס' 1

ממצא זה מקבל משנה משמעות, לנוכח העובדה ש 71.19% מפסוקי התורה פותחים באות וי"ו. מבחינה סטטיסטית, קיימת הסתברות נמוכה להתרחשות מקרית של מופע ליניארי זה. תריגותו הלשונית של ספר דברים מוסברת בחלוקת התורה לשתי חטיבות בעלות מאפיינים לשוניים שונים, באחת כלולים ספרים בראשית ועד במדבר ובשניה ספר דברים. אבחנה זו זוכה לסקירה רחבה בספרות חז"ל¹⁹ והמחקר.²⁰

18 י', קליין, אות וי"ו וחילופיה בראשי פסוקים בתנ"ך: תופעה לשונית אקראית או תכנית בעלת משמעות. בר"ד, רמת גן: אוניברסיטת בר אילן, תשס"ט, 35-51.

19 תנאים ואמוראים דנים בחלוקה זו ומציינים שארבעת הספרים הראשונים מכילים טקסט שמשא אינו מעורב בניסוחו. לעומת זאת בספר דברים כלולים טקסטים שמשא היה מעורב בניסוחם. בהשוואת הברל סגנון הקללות בספר ויקרא ובספר דברים, כתבו כי אלו המנויות בתורת-כהנים (ספר ויקרא) "משה מפי הגבורה אמרן" וכלומר, משה לא היה מעורב בניסוחם: י.ק, ואלו שבמשנה-תורה (ספר דברים) "משה מפי עצמו אמרן". ראה תלמוד בבלי, מגילה, לא ע"א.

רעה זו גלומה, לדעת השל, ברברי ר' לוי, מבני פמלייתו של ר' יהודה הנשיא "בוא וראה שלא כמידת הקדוש ברוך הוא מידת בשר ודם. הקדוש ברוך הוא ברוך את ישראל בעשרים ושתים אותיות (ויקרא כו ג-ג) וקללן בשמונה (שם, יג-ג) ואילו משה ברכן בשמונה (דברים כח א-יד) וקללן בעשרים ושתים (שם, טו-סח)". ראה ר' א"י השל, תורה מן השמים באספקלריה של הדורות, דפוס שונציין, לונדון וניו יורק, תשכ"ה, עמ' 182.

20 חוקרי מקרא בסקנדינביה הסיקו מניתוח הטקסט המקראי שקיימת אבחנה לשונית בין חטיבת ארבעה הספרים הראשונים לספר דברים. ראה אבישור, י. מבוא לספר שמות: הרכב ספר שמות לפי "השערת המסורות". בתוך: הרוך, מ. עולם התנ"ך, ת"א: דברי הימים, תשמ"ג.

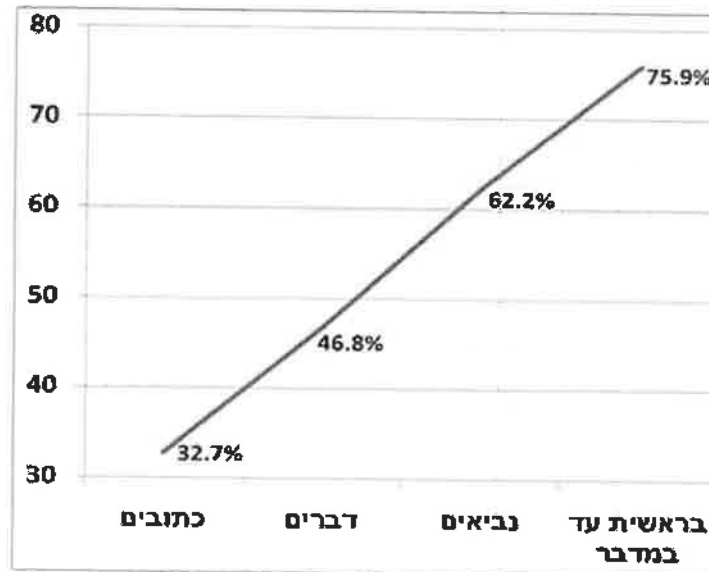
אישוש לחלוקת התורה לשתי חטיבות המקבילות לחטיבות

הנביאים והכתובים

שכיחות האות וי"ו בראשי פסוקים פוחתת בהתאמה מלאה ($R=1$), בשתי חטיבת התורה: א. בראשית-במדבר, ב. דברים, ובשתי חטיבות הנ"ך: א. נביאים, ב. כתובים. הצבת הנתונים על ציר משותף בתרשים מס' 2, יוצרת רצף ליניארי $R^2=0.999$, המותיד אפשרות קלושה להתרחשות מקרית של הממצא.

תרשים מס' 2

שכיחות האות וי"ו באחוזים בראשי פסוקים בתורה ובנ"ך

יהיו אשר ישערו שהירידה בשכיחות הוי"ו בראשי פסוקים מראשית התנ"ך ועד לסופו, נובעת משינויים שחלו בשפה במהלך תקופה זו. תקופת התנ"ך משתרעת על פני כאלף שנים ובמהלכה אכן חלו שינויים בשפה. איך בכך כדי להסביר את הירידה הליניארית בשכיחות האות וי"ו בתחילת הפסוקים בחמשת חומשי התורה, המתייחסת לפרק זמן מצומצם, בעיקר מחומש שמות ועד לדברים. יתירה מזאת, אילו התבטא השינוי בירידה הדרגתית בשכיחות האות וי"ו בראשי פסוקים, אם כן שכיחות האות בספר דברים הייתה גבוהה מבנביאים. בפועל, הנתונים הפוכים – שכיחות האות בדברים נמוכה מבנביאים. יצוין שהממצאים מתייחסים לכל פסוקי התנ"ך ולא למדגם מייצג בלבד ובכך גובר תוקפם.

דיון

השיטה המקובלת לבדיקת נוסח המקרא מושתתת על השוואת כתבי יד והמסורה. מאמרנו דן במתודה לבחינת הנוסח באמצעות זיהוי מאפיינים כמותיים של הטקסט עצמו. מתודה זו מזוהת בפסיקתא וזרתא בפרשת וישב.²¹ אלא שהיא מתוארת שם בהקשר פרטיקולארי ולא נעשה בה שימוש לבחינת ספרי התנ"ך. בחינת השוואתית של שכיחות האות וי"ו בראשי פסוקים בשתי חטיבות התורה ובשתי חטיבות הנ"ך מאששת את הקביעה כי חלוקתן נעשתה כבר בשעת הכתיבה. הנתונים שזוהו מסייעים בליבון תהייה נוספת באשר לחוסר העקיבות בירידה בשכיחות האות וי"ו בראשי פסוקים בחומש. מחד גיסא ניכרת עקיבות בירידה בשכיחות אות זו מספר בראשית ועד במדבר (ראה תרשים מס' 1). מאידך גיסא קיימת ירידה דרסטית בשכיחות זו במעבר מספר במדבר לרברים (66.9% vs 46.9%). מתברר שנתונים אלה דווקא יוצרים את הממצאים התבניתיים בתרשים מס' 2 ובלעדיהם הם היו משתבשים.

הדיון הספרותי בנוסח המקרא התמקד עד כה בנושאים כמו הכתיב, הטעמים, פרשיות פתוחות וסגורות, הניקוד ועוד. סוגיית חלוקת המקרא לספרים ולחטיבות נדונה בנפרד. ממצאינו מראים את הזיקה שבין השניים, בין שכיחות האות וי"ו בראשי פסוקים לבין חלוקת המקרא לחטיבות, לספרים ולפסוקים. סוגיית הנוסח והחלוקה לספרים ולחטיבות שלובות אפוא זו בזו. הישענות הממצאים על אוכלוסיית פסוקי התנ"ך כולה, שוללת אפשרות של טעות דגימה. מסרי התנ"ך משמשים זקוק לדרות של יהודים שחלמו וייחלו למימוש ערכיו הלאומיים, האישיים והאוניברסאליים. בדבקותם בו, חרפו נפשם ורבים הועלו על מוקד. ספר הספרים מתברר יותר ויותר כיצידה אותנטית שלא השתנתה בעיקרה, חרף מכשולים שהונחו לפתחה משחר כינונה של האומה הישראלית.

חכמי התלמוד ומפרשי המקרא חלוקים ביניהם אם כל אות בתורה כתובה בכונת מכוון, או שמקצתה נכתב כלשון בני אדם שאינם מקפידים בשפה עקיבה ומדויקת. הראב"ע²² סבור שבשפה המקראית אין הקפדה על עקיבות השימוש באות וי"ו בראשי פסוקים ואין לחפש הסבר לקיומה או השמטתה: "אמר השם: אבני שהם (שמות כה, ז), ומשה אמר: ואבני שהם (שמות לה, ט) ובאלה רבים, ושניהם נכונים, כי הכתוב בלא וי"ו אתו דרך קצרה, ולא יזיק, גם הכתוב בו"ו לא יזיק... אין אדם מבקש לו טעם למה נגרע, ולמה נכתב, ולמה נוסף, כי זה וזה נכתב...". ברות דומה כותב הרשב"א²³ "... שאין הכתובים שומרים המלות רק הכוונות וזה יקרה אפילו בגופי התורה גם בעשרת הדברות קרה כן, ולא הקפידה התורה רק בשמירת העניינים". לעומתם הרמב"ן

21 פסיקתא וזרתא (לקח טוב) בראשית, פרשת וישב, פרק מ ד"ה "ולא זכר".

22 ר' אברהם בן עזרא בפירושו הארוך, שמות כ, א.

23 שו"ת הרשב"א חלק א סימ' יב. ראה גם רשב"ם, בראשית, כח, יב, ר"ה עולים ויורדים: "לפי הפשט אין לדקדק במה שהקדים עולים ליורדים, שכן דרך ארץ להזכיר עלייה קודם ירידה".

בהקדמתו לתורה מציין שאותיות התורה מכוונות היטב ולכל ייתור או חיסור משמעות. התבוננות פרטיקולארית בכל פסוק עשויה לתמוך בטענה שאין עקיבות מלאה בשימוש באות וי"ו,²⁴ אלא שבדיקה השוואתית של שכיחות האות וי"ו בראשי פסוקים בספרים שלמים מעלה כאמור, שמספרן הכולל של האותיות אינו מקרי.

שאלות אחרות נותרו לברור, מדוע אות וי"ו דווקא מחלקת את התנ"ך לספריו ולחטיבותיו ומדוע השכיחות של האות וי"ו בספר דברים נמוכה מזו שבנביאים. במאמר קודם הצענו הסבר לשוני וסימבולי לשכיחות הפוחתה באות זו מספר בראשית ועד לדברים. דומה ששילוב השניים מקנה הסבר ממצה יותר מכל אחד מהם כשלעצמו. אנו מניחים את ממצאינו הנוספים לפתחו של הקורא בחיפוש אחר משמעותם. יותר משרברינו מקנים תשובות ללכטים, הם מראים את הפוטנציאל בניתוח נוסח המקרא בדרכים מגוונות ומצביעים על נתיב בין-תחומי נוסף בליבונן.

24 ראה רוגמאות לפסוקים רומים שהאחר פותח בוי"ו והשני בלעריו. "ואת מזבח העלה..." (שמות לא, ט) ומקבילו "את מזבח העלה..." שמות לה, טז. את קלעי החצר..." (במדבר ד, כו) ומקבילו את קלעי החצר..." (שמות לה יו). "ואת בגדי השרד..." (שמות לא, י) ומקבילו "את בגדי השרד..." (שמות לה, יח).